

Biray Nergis – doctor of Sciences, Professor, Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Pamukkale University, Turkiye, Denizli. e-mail: biraynergis@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4168-220X.

Received 29.07.2025

Accepted 30.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-3](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-3)

FTAMP: 16.21.49

Ж.У. Калимова

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

ORCID: 0000-0001-8391-8340

e-mail: zhibek_15_10@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада құрылымы тұрғысынан туыстас емес әр тектес тілдер тобына жататын қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері лингвистикалық мәдениеттану ғылымы шеңберінде жан-жақты қарастырылды. Атап айтқанда, тіл мен мәдениеттің арақатынасын саралай отырып, қазақ және ағылшын халықтарының әр кезеңдегі тұрмыстық, тарихи-әлеуметтік және танымдық тәжірибесі негізінде екі тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің жасалу жолдары, тілдегі қалыптасу жағдайы сипатталып, мағыналық және тақырыптық топтарға жіктеліп, лингвомәдени талдау жасалды.

Аталмыш мақалада тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің мағыналық астарында халықтың өткен тарихының қыр-сыры, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы толық көрініс табатындығы және осы көрсетілген факторларды саралай отырып, қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері сипатталып, олардың ұқсастығы мен айырмашылықтары қарастырылғандығы сөз болады.

Тіл-тілдегі фразеологизмдерді салыстырмалы-салғастырмалы әдісті пайдалана отырып, лингвистикалық мәдениеттану аясында зерттеудің маңызы аса зор. Өйткені ұлттық мәдениет, ұлттық болмыс, тіл мен діл тәрізді ұғымдарды тоғыстыратын ұлттық тілдің табиғатын тілдің өзіндік ішкі заңдылықтары негізінде ғана танып-білу жеткіліксіз. Осыған орай тілдегі тұрақты тіркестердің тылсым құпиясы басқа да ғылым салаларымен (антропология, психология, мифология, этнография, мәдениеттану т.б.) тығыз қарым-қатынас, сабақтастықта зерттеу нәтижесінде мүмкін болады.

Қазіргі таңдағы тіл білімі ғылымының маңызды мақсаттарының бірі – әр тілдің өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындау үшін кешенді әрі жүйелі түрде жаңа бағыттағы зерттеу жұмыстарын жүргізуді жалғастыру. Мақалада осы аталған өзекті мәселелер біршама тиянақты баяндалған.

Мақаламен жұмыс жасау үрдісінде лингвистикалық әдістердің бірнеше түрі, атап айтқанда, сипаттамалы немесе синхрондық әдіс, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми талдаудың лингво-мәдени және тарихи-этимологиялық талдау, фактілік материалдарды іріктеп алу және жүйелеу әдістері қолданылды.

Қазақ тілінің түрлі салалары бойынша өзекті мәселелерді туыстас немесе туыстас емес шет тілдермен салыстыра немесе салғастыра зерттеуді әрі қарай дамытудың, жетілдірудің және жақсартудың ана тіліміздің қолданылу шеңберін кеңейтіп, мәртебесінің үстем болуына әсері мол болатыны анық.

Тірек сөздер: лингвистикалық мәдениеттану, фразеологизмдер, ұлттық-мәдени ерекшеліктер, ұлттық мәдениет, салт-дәстүр.

Кіріспе

Мақалада зерттеу нысаны ретінде қазақ және ағылшын тілдерінде ұлттық мәдениет пен тіл сабақтастығы негізінде пайда болған фразеологизмдерді таңдау себебіміз бұрынғы тіл білімі саласындағы қалыптасқан әдеттегі ғылыми зерттеулер мен көзқарастардың орнына, жаңа танымдық бағыттар мен ғылыми ізденістер пайда болды. Сонымен қатар, кейінгі жылдары тіл білімінің лингвистикалық мәдениеттану саласына ерекше көңіл бөлініп, мәдениет пен тіл, мәдениет пен ұлт арасындағы байланыс, мәдениет пен әдет-ғұрып ара қатынастарын жете түсіну, түрлі қыр-сырларын жан-жақты сипаттау, айқындау бағытында ғылыми зерттеулердің жаңа тәсілдері мен тың нысандары қолға алына бастады.

Әлем халықтары мәдениеті тәрізді тіл де өзінің қатпарланған қырлары мен сан қилы сырларға, жұмбағы мен құпияға толы құбылыс. Сондықтан да, тіл құпиясын адамзат сырын танумен барысында тілдің құрамдас бөлігі, қайнар көзі болып табылатын мәдениетін, өмір сүру шартын, тәсілін және осы факторлардың қалыптасу сипатын айқындау аса өзекті мәселе.

Қазір ғылымда тіл теориясымен мәдениет теориясының тоғысуында пайда болған тіл білімінің негізгі бір саласы лингвистикалық мәдениеттану (лингвокультурология) қарқынды даму үстінде. Халық мәдениетінің тілдегі сақталған түрлі көріністерін зерттейтін сала – лингвистикалық мәдениеттанудың (лингвомәдениеттану) белді мәселелеріне арналған көлемді еңбектер жарық көрді, ғылыми мақалалар жарияланып, кандидаттық, докторлық диссертациялар дайындалып, қорғалды.

Белгілі бір ұлт тілі мен ұлттық мәдениеттің өзара қарым-қатынасы жайында тұңғыш рет қалам тартқан зерттеуші-ғалымдар Я. Гримм, Р. Раск, А.А. Потебня болды. Белгілі ғалым А.А. Потебня тіл халықтың мәдениетінің негізгі қайнар көзі екендігін дәлелдеп, халық ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелердің ерекшеліктерін айқындап көрсеткен еді.

Аталмыш зерттеу нәтижелері В. фон Гумбольдттың ғылыми еңбектерінде көрініс тауып, рухани мәдениеттің тілге әсері жайлы, халық мәдениеті белгілі бір ұлттық сипатқа ие болып, тілдік жүйеден көрініс табатыны жайлы тұжырымдар жасаған болатын. Одан кейінгі кезеңдерде лингвомәдениеттану ғылымы жайлы алғашқы ғылыми пікірлер XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап В.Н. Телияның басшылығымен өріс алып дамыған фразеологиялық мектеп өкілдерінің еңбектерінде, атап айтқанда, Ю.С. Степановтың, А.Д. Арутюнованың, В.В. Воробьевтің, В. Шаклеиннің, В.А. Маслованың және тағы да басқа зерттеушілердің еңбектерінде жалғасын тапты. В.Н. Телия: «Лингвокультурология – это та часть этнолингвистики, которая посвящена изучению и описанию корреспонденции языка и культуры в синхронном их взаимодействии» – десе [1], В.В. Воробьев «Предмет исследования лингвистической культурологии – материальная и духовная культура. Лингвистическая культурология и ее характерной отличительной особенностью является системное представление культуры в его языке», – деп тұжырымдайды [2].

Лингвистикалық мәдениеттану – тіл білімі мен мәдениеттанудың ғылымының тығыз шектестігі нәтижесінде пайда болып, толассыз дами отырып, халық мәдениетінің сан-қилы көріністерін зерттейтін жалпы тіл білімінің бір саласы. Лингвомәдениеттану этнолингвистика және социоллингвистикамен тығыз байланысты, сондықтан В.Н.Телия «лингвомәдениеттануды этнолингвистиканың бір саласы деп санауға да болады» деген пікір айтады. Дегенмен, лингвистиканың жоғарыда аталған екі саласы түбегейлі әртүрлі ғылымдар. Этнолингвистикалық бағыт туралы айтатын болсақ, оның Еуропадағы тамыры В.Гумбольдтан, Америкада – Ф. Бопп, Э. Сепир-Уорф, Ресейде Д.К. Зеленин, Е.Ф. Карский, А.А. Шахматов, А.А. Потебня, А.Н. Афанасьев, А.И. Соболевский және т.б. еңбектерінен бастау алады.

Лингвистикалық мәдениеттану ғылымына осы саланы біршама тереңірек зерттеген тілші-ғалым В.В.Воробьев төмендегідей анықтама береді: «Лингвокультурология комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и вне языкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентации на современные приоритеты и культурные установления система норм и общечеловеческих ценностей» [2].

Предмет исследования ЛК – материальная и духовная культура. «Важнейшей задачей ЛК и ее характерной отличительной особенностью является системное представление культуры народа в его языке...» [2].

Халықтың тілі мен ұлттық салт-дәстүрі мен мәдениетінің өзіндік қыр-сырлары бұған дейін ғалымдар бұл мәселені психология, әлеуметтік лингвистика, этнопедагогика, этнолингвистика т.б. пәндермен байланыстыра, аталған пәндердің негізінде қарастырып келді.

Зерттеу нысандары бір-бірімен тығыз байланысты болып табылатын елтану, лингвистикалық мәдениеттану және этнолингвистиканың ұқсастықтарымен қатар өзіндік

айырмашылықтары да бар. Егер елтану қандай да бір халықтың салт-дәстүрі, тарихы, мәдениеті, сол халықтың өмір сүріп жатқан жерінің географиялық жағдайын және тілін қарастырса, лингвомәдениеттану мен этнолингвистика салалары халықтың тілін оқыту, зерттеу мәселелерімен мүлде айналыспайды. Лингвомәдениеттанудың басты мақсаты – тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын, байланысын қарастыру; екіншіден, лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны – халықтың зердесінде мыңдаған жылдар бойы сақталып, қалыптасқан тілдік бірліктердің түрі сипатта қолданысқа түсуін, дәлірек айтқанда, жазбаша және ауыз екі сөйлеу тілінде жүзеге асуын айқындау; үшіншіден, этнолингвистикалық бағыт тілдегі ежелден қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерінің және басқа да көне тілдік бірліктердің қалыптасуын тарихи диохрониялық тұрғыдан сипаттау болса, лингвомәдениеттану осы аталған тілдік құбылыстарды синхрондық талдаумен айналысады.

Материалдар мен әдістер

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау барысында лингвистикалық әдістердің бірнеше түрі, атап айтқанда, *сипаттамалы немесе синхрондық әдіс, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми талдаудың лингво-мәдени және тарихи-этимологиялық талдау*, фактілік материалдарды іріктеп алу және жүйелеу әдістері қолданылды.

Тіл-тілдегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер ең алдымен сол тілдердегі фразеологизмдерден көрініс береді. Осы орайда В.Н. Телия: «...вполне возможно выявить, как воплощена культура в содержание фразеологизмов, идиом и фразеологических сочетаний, определить их культурно-национальных конотаций, благодаря которым фразеологизмы в процессах их употребления воспроизводят характерологические черты народного менталитета», – дейді [1].

Тіл білімінің аударма саласының мәселелерімен айналысқан тілші-ғалым, профессор А. Алдашев лингвистикалық мәдениеттанудың біршама теориялық, мәселелеріне тоқтала келіп: «Лингвистикалық мәдениеттану саласы этнолингвистикамен де, лингвоелтанумен де ортақтасатын ғылым. Лингвомәдениеттану әрбір тілдік бірліктің белгілі бір халықтың төл элементі, халық тілімен жасасып келе жатқан өз сөзі, өзгелерден ауыс-түйіс емес, өз меншігіндегі сөзі, сөз тіркесі, афоризмдері, мақал-мәтелдері екендігін дәлелдейді; ұлттық «бет-пішін» бар деп есептелінген сөз ұлттық, әлеуметтік, этникалық, саяси, адамгершілік, тұрмыстық нормаларынан мәлімет жеткізе алады», – деп түйіндейді [3].

Сондай-ақ, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық мәдени ерекшеліктеріне талдау жасай келіп, тілші-ғалым Г.Н. Смағұлова төмендегідей тұжырымдар жасайды: «Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, қазақтардың рухани өмірі, сферасы қалай анықталып, қандай мәдени өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді? Мәселен, «Сақалын сипау» – мораль, этика үлгілері болса, «қара шаңырақ» – тіркесінде да мораль бар, әрі этнографиялық ұғым, «ат кекілін кесу», «ақ түйенің қарыны жарылу» этнолингвистикалық білімдерді қажет етеді. Осыған орай, әр ұлт тілінің әлеуметтік қуаты арқылы мәдениет сақталады» [4].

Мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа тілсіз жетуі мүмкін емес. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі В.В. Воробьев, «тіл», «ұлт» және «мәдениет» ұғымдарының бірлігін көрсете келіп: «Язык есть важнейшее средство не только общения и выражения мысли, но и аккумуляций знаний культуры. Будучи сложной системой, язык может быть средством передачи, хранения, использования и информации», – деп түйіндейді [2].

Тіл – белгілі бір ұлттың мәдениетінің сыр-сипатын, өзіндік ерекшеліктерін халықтың рухани байлығының ең қажеттілерін бойына жинаған ерекше бір табиғи құбылыс. Тіл-тілдегі қатпарлы, тарихи және мағыналық тұрғыдан құпиясы мол тілдік фактілерге талдау жасау мәдени тамырларымызға үңіле түсуге, оның жұмбақ сырларын түсінуге жол ашады. Тіл – тілдегі фразеологизмдерді ұлттық таныммен, әдет-ғұрыппен, салт-санамен байланыстыра қарасырып, осы аталған ұғымдармен бір тұтас дүние ретінде танып, оларды мәдениеттің құрамдас бір бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп таныған жағдайда ғана тіліміздігі тұрақты сөз

тіркестерін теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жан-жақты сипаттай аламыз. Сонымен қатар, әртүрлі тілдік және тілдік емес ғылымдар сабақтастығын да жете түсінуге, толық қанды пайымдауға мүмкіндіктер пайда болады.

Аталмыш мәселе жайында біршама теориялық мәселелерді зерттей келіп, тілдегі фразеологиялық бірліктердің ұлттық ерекшеліктеріне талдау жасай келіп, В.А. Маслова: «...все тонкости народа отражается в его языке, который специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует в себе мир и человек в нем», – деген пікірмен толық келісуге болады [5].

Талқылау мен нәтижелер

Халық тілінде бұрынғы кезден жиі қолданыста болған құрылымы мен мағынасы тұрақты сөз тіркестерінің, яғни фразеологизмдердің мағыналары сан қырлы. Себебі адамдар басынан өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, нәрлі де, әрлі етіп, ерекше өрнектей білген. Көне сөздердің ең көрнекті де айшықты нұсқаларын, мәтел, мақал сөздерді фразеологизмдердің құрамынан көптеп кездестіреміз. Әрине, «Сауда күсет болсын!», «Let us return to our muttons!», «Бить баклуши!» деген тұрақты тіркестердің жалпы тілек түрінде айтылатынын аңғаруымыз мүмкін. Бірақ, осындағы «күсет», «muttons» және «баклуши» сөздерін жеке дара алып қарағанда қандай мағынаны білдіретіні мүлде белгісіз. Тіл-тілдегі тұрақты сөз тіркестері құрамында мұндай шешуі қиын «жұмбақтар» көп кездеседі. Осындай мән-мағынасы түсініксіз сөздер мен сөз тіркестерінің қыр-сырын ашу мақсатында оларды мағыналық және белгілі бір тақырыпқа қатысы тұрғысынан бірнеше түрлерге бөліп қарастырдық. Мәселен:

1. Фольклорға (ертегі, аңыз-әңгімеге) негізделген фразеологизмдер

Әр халықтың ұлттық мәдениеті сарқылмас байлығының бірі – фольклор, ауыз әдебиеті болып табылады. Бұрын жазу-сызу өнері болмаған кезде қазақ халқы қисса, жыр, ертеке, айтыс түрінде көптеген ауыз әдебиеті мұрасын жасады.

Әр халықтың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн-көрісі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, санасы ұзақ ғасырлар бойына бірге жасасып, сол халықпен бірге біте қайнасып, қанына, тіліне, бойына сіңіп қалыптасатыны белгілі. Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тіл арқылы ұрпақ жадында сақталады. Ұлттық мәдениетті қалыптастырып, жарыққа шығаратын тіл. Ұлттық тіл болмаса, ұлттық мәдениетіміздің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бүгінгі күнге дейін жетуі мүмкін емес жағдай.

Халық ауыз әдебиетінің ең көне түрі миф адамзаттың ерте кезде өзін қоршаған табиғатты, түрлі табиғи құбылыстарды – найзағай, жаңбыр, боран, жел т.б. сан алуан жағдайларды толық түсінбегендіктерінен пайда болған.

Ертегілік мотив мифологиялық негізде пайда болатыны сөзсіз. Мәселен, көптеген тотемдік мифтер жан-жануарлар туралы ертегілерде көрініс тапты. Бірақ уақыт өте келе, миф өзінің қасиеттілік, әрі құпиялық сипатынан айырылып, ыдырауға ұшырады. Бұған себеп болған рулық қоғамның күйреуі, бұрынғы нанымдар мен ұғымдардың өзгеруі еді. Нәтижесінде көне миф өзінің алғашқы мән-мағынасынан айырылып, тұтастығын жоғалтады да, жаңа қоғам мен өмірге сәйкес мифтің мазмұндық сипаты да әр түрлі өзгерістерді бастан кешіреді. Сөйтіп ерте замандағы көне мифтер, аңыз-әңгімелер ертегілерге айналады. Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеу негізінде туған. Аңыз-әңгімеде шындық оқиға мен қиял-ғажайып аралас келіп отырады. Бұл жағынан алғанда аңыз бен ертегі арасы жақын. Негізгі айырмасы аңыз-әңгіме көбінесе тарихта шын болған, кейін сондай адам болыпты-мыс деп, ел аузында лақапқа айналған адам туралы әңгіме етіледі. Аңыз-әңгімелерге қиял элементтері қаншама кеп араласса да, әлгі аңызға айналған адамның өзі кәдімгі қарапайым адамның қатарында қала береді. Кез келген ертегі, аңыз халықтың арман-мақсаты мен мұң-мұқтажының таным түсінігінің көрінісі. Мәселен «*жер жұту*» тұрақты тіркесінің қазіргі мағынасы ұзақ уақытқа жоғалып кету. Осы фразеологиялық мағынаның қалыптасуына ертегілік мотив себеп болған. Басты кейіпкердің ойда-жоқта жер астына түсіп кетіп, айлап, жылдап жүруі – ертегілердің көп бөлігінде кездесетін қалыпты мотив. Бұл сол кезде халықтың жер астында өмір бар деген

сенімінің ертедегі көрінісі болса керек. Сондай-ақ, ағылшын тіліндегі «*rise like a Phoenix from the ashes*» деген тұрақты тіркесі де ежелгі грек аңызына байланысты пайда болған деген пікір бар. Егер де біз сол мифке жүгінетін болсақ, онда миф бойынша Феникс құсы өмірі соңында өзін отқа өртеп, сол оттың күлінен жас әрі әдемі болып қайта жаңғырады. Жалпы алғанда, Феникс құсы мәңгіліктің, жаңалықтың символы ретінде қолданылған. Рим империясы уақытында Феникс құсы беріктіктің, тұрақтылықтың, баяндылықтың белгісі болса, «(as) proud as Lucifer» деген тұрақты тіркес «өркөкірек», «мен-меншіл» деген мағынаны білдіреді. Бұл тұрақты тіркес христиан дінімен, яғни сол діннің сенім-нанымымен байланысты пайда болған. Библия бойынша Люцифер шайтанның құлы ретінде, сонымен қатар «мақтаншақ», «мен-меншіл», «еліктегіш» деген ұғымда жұмсалған.

Сондай-ақ, орыс тіліндегі «Вавилонское столпотворение» тұрақты тіркесінің мағынасы «бірін-бірі түсінбейтін қалың жұрт» дегенді білдіреді. Бұл тіркестің пайда болуы библия аңызымен байланысты. Аңыз бойынша адамдар көкке жететін вавилон мұнарасын тұрғызбақ болады. Осыған қатты ашуланған құдай адамдардың бірін-бірі түсінбейтіндей етіп тілдерін ауыстырып тастайды. Аяғында бірін-бірі түсінісе алмаған жұрт, ойлаған армандарын жүзеге асыра алмайды. Немесе, орыс ертегісінен алынған «*при царе Горохе*» тұрақты тіркесі «өте ерте заманда» деген мағынада қолданыс тапқан. Горох орыс ертегісіндегі патша есімі. Ол өте кішіпейіл, адамгершілігі мол, бірақ ақылсыз адам болған екен. Бұл патша өмір сүрген уақыт өте бір керемет уақыт болып суреттелгендіктен, оған ешкім сенбей, халық бұл оқиға алғашқы дәуірде орын алған деп есептеген.

2. Салт-дәстүр, наным-сенімдерге қатысты пайда болған фразеологизмдер

Қазіргі кезеңде ана тіліміздің саяси және әлеуметтік тұрғыдан мәртебесі артып отырғаны баршамызға мәлім. Олай болса, тілдегі ескі тұрмыс салтқа байланысты бастапқы мән-мағынасы өзгеріске ұшырап, немесе мағыналары көмескіленген тұрақты сөз тіркестердің тарихын тереңірек зерттеп, олардың мағыналық қыр-сырын айқындау аса маңызды деп білеміз. Мәселен, «қалталы адам» тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы «қалта» сөзі киімнің бір бөлшегі ретінде кездескенімен, оның символы «ақша» ретінде көрініс табады. Немесе, «жерден жеті қоян тапқандай» тұрақты сөз тіркесінің бастапқы мәні жөнінде де түрлі пікірлер айтылып жүр. Кейбір тілшілер «қоян» сөзін аспандағы аймен байланыстыра қарастырғаны белгілі. Мәселен, шығыс елдерінде айда қоян бар, ай жарық кезде кейбір елірме, ұстамалы аурулардың қозу қаупі бар деп сенген. Ал түркі тілдес алтайлықтар бас сүйегі бүтін күйінде өлген қоянды, тіпті болмаса, тек оның бас сүйегін тауып алудың өзі «ардіна», яғни бақыт деп аталады. Ол баланың дүниеге келу рәсімімен байланысты деген сенім бар. Осындай бас сүйекті тауып алған үй иесі оны беліне байлап жүрген. Ал отбасында балалар саны жеткілікті болған шақта, оны қадірлеп, сандыққа салып сақтаған. «Ардіна» күші оны тауып алған адамның үй-ішіне ғана емес, оның малына да құт әкеледі деп есептеген. Яғни, қоянды береке, молшылықпен байланыстырылады. Сонда «*жерден жеті қоян тауып алғандай*» деген тіркесте «қуаныш» деген астарлы мағына жатыр. Уақыт өтіп, даму барысында көптеген еркін тіркестердің мағынасы өзгеріп, тұрақты тіркеске айналады. Соның бірі – «*топырақ шашу*». Қазір бұл тіркес көбіне біреуге «өтірік жала жабу, қаралау» мәнінде қолданылады. Бұл тұрақты тіркестің халықтың ежелгі әдет-ғұрпымен байланысты екені күмәнсіз. Мәселен, мал иесі қасқыр жоламас үшін бір уыс топырақты алып, үш қайтара арбап оқытады да, қораны айналдыра, әлгі топырақты шашатын болған. Бұдан соң қасқыр қораға кіре алмайды деген сенім болған. Яғни, топырақ шашу рәсімі арқылы кімді болса да аластауға болады деген наным халық сенімінде үлкен орын алған. Сол сияқты «*жынын алған бақсыдай*» тұрақты тіркесі де осы наным-сенімнен шыққан. Мағынасы – «алба-жұлба» дегенді білдіреді. Бұл тұрақты тіркес ертедегі бақсылар жын шақырып ойнауынан туындаған айқын. Себебі біз білетініміздей көшпелі халықтар ерте заманнан тәңірге сиынды. Ал бақсылар тәңірді аспан деп түсінгендіктен жындарын көкке қарап шақыратын болған. Бақсылардың ерекше мінез қылықтары болады. «Ойыннан» кейін

әбден қалжырап шаршаған бақсылардың жай-күйіне қарай қазақ тілінде «жынын алдырған бақсыдай» деген тіркес қалыптасқан деп тұжырымдауға болады.

Ағылшын тіліне қатысты мысалдарға келсек, «*smoke like the Baptist day bonfire*» деген тұрақты тіркесінің мағынасы – өте көп темекі тарту, тіркестің дәлме-дәл аудармасы – баптистер күніндегі оттың түтіні тәрізді темекі тарту. Ерте кезде баптистер мерекесіне орай адамдар алаңда үлкен от жағып, оттың қасында билейтін болған. Немесе, «*Flourish like a bay tree*» тұрақты тіркестің мағынасы «жетістікті, табысты, жемісті болу» дегенді білдіреді (жалпы мағынасы лавр сияқты гүлдеу). Рим империясының дәуірінде «*bay - tree*», яғни лавр өсімдігі Италияға Грециядан алынып әкелінген болатын. Содан бері бұл өсімдік жеңіс пен бейбітшілік символы ретінде қарастырылады. Тарихта Капитолидағы Юпитер діни шіркеуінде жеңіспен оралған батырларға осы лавр гүлшоғын сый-сияпат ретінде сыйлайтын болған. Сондай-ақ, «*good wine needs no bush*» тұрақты тіркесі де наным-сенімге байланысты туындаған, дәлірек айтқанда, «жақсы шарап мақтауды керек етпейді» деген мағынада жұмсалады. Бұрынғы кездегі дәстүр бойынша трактир қожайындары шарап сатылатын кезде белгісі ретінде трактир есіктеріне тал-шыбықтар іліп қоятын болған.

Діни сенімге байланысты пайда болған келесі бір тұрақты тіркес «*loaves and fishes*» – «жер байлықтары» дегенді білдіреді. Библияда Иса Пайғамбар өзін тыңдауға келген қалың жұртты 5 нанмен және 2 балықпен тойдырғаны жайлы айтылады. Ал «*go to the land of Nod*» – деген тұрақты тіркестің жалпы мағынасы «ұйқыға кету». Бұл тіркестің мәні де Библия бойынша Nod деп аталатын жер туралы. Каин өз ағасын өлтіргеннен кейін құдай оны Nod жеріне қуып жібереді. Осыдан келіп Nod сөзінің «қалың ұйқыға бату» деген мағынасы пайда болған. Немесе, «құрбандыққа шалу» деген дәстүр тек біздің тілімізде ғана емес сонымен қатар ағылшын, орыс халықтарының наным-сенімдерінде де бар екен. Мәселен, ағылшын тіліндегі «*to kill the fatted calf*» (қонаққа ең таңдаулысын, жақ), орыс тіліндегі «легок на помине» деген тұрақты тіркестер халықтың діни нанымымен байланысты туындаған. Адамды жерлеген кезде тек өлген адамдарды емес, сонымен қатар алыс жолға кеткен адамдарды да еске алып отырған. Еске алуда алыстан адам келсе «легок на помине» деген тіркес қолданылған.

3. Халықтың әдет-ғұрыпы, қағидалары, заң нормаларына байланысты пайда болған тұрақты тіркестер

Әр халықтың әдет-ғұрыпы мен заң нормалары, этикалық қағидалары – ұзақ уақыт, бірнеше ғасырлар ішінде жинақталып, бірте-бірте жазылмаған заңға айналған жол-жоба болып табылады. Өйткені әрбір ұлттың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, елдің, жердің табиғи-географиялық сипаты, білімі, ғылымы, мәдениеті мен өнері, әр ұлттың өзіне тән мінез-құлқы мен сенім нанымдары тәрізді факторлар тиісті заң-жобалар мен адам құқығы жайлы пікірлердің пайда болып, өз кезегінде мемлекеттік заң шығару қызметіне де өз әсерін тигізетіні айқын.

Ұлттық әдет-ғұрыптардың қалыптасуы, дамуы, олардың өзгеріске түсуі сол ұлттың тарихи әлеуметтік, мәдени өмір сүру формасының дамуы мен өзгеруіне тікелей байланысты. Ұлттық салтқа айналған дүниелер қоғам қанша өзгеріске түссе де, сол ұлт тарапынан ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Сондықтан болар бұрыннан қалыптасқан кейбір салттарымыз күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Солардың бірі «*атау кере ішкізу*» салты. Мағынасы адамның өлер алдындағы ең соңғы асы деп беріледі. Бұл салт тұтқынға түскен және өлім жазасына кесілген адамға жасалатын дәстүрдің бірі.

Немесе, ағылшын тіліндегі «*A good name is better than a golden girdle*» тұрақты тіркесі «атақ байлықтан артық» деген мағынаны білдіреді. Тіркестің мағынасын тарқатсақ, бұрынғы өткен заманда ағылшындар ақшаны дорбашаға салып, оны белбеуге тағып жүретін болған. Британияда «*golden girdle*», яғни «алтын белбеу», сол кездің ақшасы соверендер дегенді білдірген. Яғни адамның белбеуінде толық дорбаша соверендер, немесе жартылай дорбаша соверендер, аз мөлшерде, немесе дорбашада ақырғы соверендері бар деген ұғымды білдірген екен. Сондай-ақ, «*by (with) bell, book and candle*» «үзілді-кесілді қорытынды» деген мәнде

қолданыс тапқандығын көреміз. Бұл тұрақты тіркестің шығу көзі христиан дінінің салт-дәстүріне байланысты. Атап айтқанда, адамдарға шіркеуден шығар алдында «*by (with) bell, book and candle*» деген дұға оқылғаннан кейін ғана рұқсат етілген екен. Сонымен қатар, «*Drunk as a lord*» тұрақты тіркестің мағынасы да ағылшындардың әдет-ғұрпымен байланысты екені байқалады. Ағылшын патшасы Георгий III (1760-1820) басқарған уақытта ақ сүйек, ауқатты адамдардың арақ-шарапты көп ішуі, олардың аксүйек өкілдігінен шыққандығының белгісі деп танылған. Кейіннен бұл тұрақты тіркестің мағынасы «өте мас адам» дегенді білдіруі заңды тілдік құбылыс. Ал ағылшын тіліндегі «*baker's dozen*», орысша баламасы «чертова дюжина» тіркесінің шығу тарихы төмендегідей: бұрынғы кезде ағылшын халқының салты бойынша нан сатушылар нан пісірушілерден 12 бөлке нанның орнына 13 бөлке нан алатын болған, себебі 13-ші бөлке нан сатып алушыға тегін беріледі екен. Халықта қалыптасқан қағида бойынша 13 саны шайтан саны болып есептелгендіктен, бұл жамандықтың белгісі ретінде танылған.

4. Мал шаруашылығына, аңшылық кәсіпке қатысты фразеологизмдер

Қазақ халқы үшін төрт түлік малдың бабын табу, жер-судың ыңғайына қарай жайлау, қыстау, күздеу арасында көшіп-қонып жүруінде, табиғаттың жұмбақ сырларын, тылсым күшін түсініп, соған орай алдын-ала әрекет жасап, дағдыланған. Әр жердің шөбі мен суы басқа болатынын ескеріп, түрлі табиғи өзгерістерді қалт жібермей бағып отырған малының бабын табу, жағдайын жасау мақсатында бүкіл өмір бойғы тәжірибесін, күшін дала заңдылықтарына, талаптарына бағыттады.

Көшпелі шопан әрқашан өз өнерін жетілдіріп, жаңа әдістерді ойлап тауып, оларды дамыта отырып, көшпелі әлемді біртұтас дүние ретінде қабылдап, табиғатпен өз мүддесін үндестіре білген, табиғаттың негізгі заңдылықтарын түсініп, оған қайшылық жасамау керек деген қағидамен өмір сүрді. Төрт түлік малдың болмысын жаратылыс заңдылықтарымен сабақтастыра бақылау нәтижесінде, тілімізде көптеген тұрақты сөз тіркестері пайда болды. Мәселен, «молшылыққа кенелу» мағынасында жұмсалатын «ақ түйенің қарны жарылу» деген тұрақты мал шаруашылығына байланысты туындағаны айқын. Төтенше жағдайда жорықтан ең жақын туысы аман оралса, не көптен күткен әйелі ұл туса, өрісте жүрген ақ түйенің қарнына пышақ тығып алып, қол беретін дәстүр болған екен. Бүкіл даланы басына көтеріп боздаған түйенің даусын ел естігенде, қуанышты жаңалықтың болғанын біліп, бір жерге жиналады екен. «Тұяқ тайға жеткізер», «тай құнанға жеткізер», «құнан атқа жеткізер», «ат мұратқа жеткізер» мақалдары да жылқы жануарының қазақ халқы үшін киелі жануар екендігін аңғартады. Жылқы әсіресе, жауынгершілік көне заманның талабына сай өте құнды мал ретінде саналды. Себебі сол кезде жауды қуып жетуге немесе одан қашып құтылуға жылқыдан қолайлы мал болмаған.

Жылқы түлігіне байланысты пайда «*жілігі тату*» тіркесі «атты күтіп, баптау» ісімен байланысты пайда болған, өйткені қазақ атбегілері тұлпардың жілік майының толуына ерекше көңіл бөлгенін байқауға болады. Әсіресе, көшпелі мал шаруашылығының өзіндік дәстүрінен туатын тәжірибелік іс екендігін байқатады. Төрт түлік малдың басын көбейту үшін үйірге еркек малдардан бура, айғыр, қошқар салғанда олардың арасында тоғыз ұрғашыдан бөліп отырған. Немесе, «құлаққа ұрғандай танадай» тіркесінің негізгі мағынасы – есеңгіреп қалу. Малды ұрып, есеңгіретіп алып, есін жиғызу бастан ауырған малды емдеу үшін қолданылған, сондықтан бұл тіркестің жасалуына халық емінің бір түрі негіз болған деп айтуға болады. Алайда бұл тіркестің екінші мағынасы «жым-жырт, тыныштық» дегенді білдіреді. Бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының шаруашылығымен байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестері ертеден келе жатқан көшпелілер мәдениетінің тілдегі көрінісін сипаттайтынын көреміз.

Мал шаруашылығына байланысты өзге тілдердегі пайда болған фразеологизмдерден мысал келтірсек, орыс тіліндегі «врет как сивый мерин» – ұялмай-қызармай өтірік айту деген тіркесті айтуға болады. Бұл тұрақты тіркестің пайда болуына байланысты әр түрлі пайымдаулар бар. «Мерин» сөзі монғолдың «*merin*», яғни «жылқы, ат» деген сөзінен

шыққан. Тарихи деректерде «конь сив», «мерин сив» деген тұрақты тіркестердің бір бөлігі «сивый» «конь» сөзіне анықтауыш ретінде «күлгін, ақшыл» деген мағынаны білдіріп тұр. Жалпы «сивый мерин» тұрақты тіркесінің мағынасы – көп жұмыс істеп, әбден шаршап-шалдыққан кәрі ат. Ал бұл тұрақты тіркестің ауыспалы мағынасы немқұрайлы сөйлеп, сандырақтайтын кәрі еркек, не алжыған шал деген мағынаға жуық. Мұндағы: мерин – құлын, сивый – кәрі, яғни тұрақты тіркес мағынасы «кәрі адамдардың өз күш-қайратын, ой-санасын жастардың алдында мақтап, әрі мадақтап, солардан асып түспесе кем қалмайтындықтарын көрсеткісі келуі» деген ұғымды білдіреді. Бұл тұрақты тіркес орыс халқының наным-сенімдеріне байланысты күлгін түсті жылқыны ақымақ жануар деп есептеген. Орыс шаруалары күлгін түсті жылқыны жер жырту және т.б. ауыл шаруашылық жұмыстарына пайдаланбаған, себебі күлгін түсті жылқы жұмысты дұрыс істемейді немесе жұмысы жақсы жүрмейді деген наным қалыптасқан. Сонымен, қорыта айтқанда орыс халқының нанымына байланысты жылқы, ешкі, қой ақымақ, қорқақ жануар ретінде суреттеледі.

Ағылшын тіліндігі «*to get someone's goat*» – біреуді ашуландыру, жүйкесіне тию деген мағынаны білдіреді. Аталмыш тұрақты сөз тіркесінің мәні ат жарысы дәстүріне байланысты пайда болған. Атбегілер үлкен ат жарысы алдында бәйге ат тұрған қораға ешкіні бірге ұстаған. Атбегінің нанымы бойынша ешкінің бәйгеге шабатын тұлпарды сайыс алдында тыныштандыра алатын, жағымды әсері бар деп сенген. Ал қарсылас жақтың адамдары бәйге шабатын атты ашуландыру үшін оның қасындағы ешкіні ұрлап кетуге тырысқан. Егер ешкіні ұрлап кеткен жағдайда ат бәйгеден жеңіліс табады деп сенім болған. Немесе, «*beat a dead horse*» – уақытты босқа өткізу, дәлме-дәл аудармасы – өліп қалған атты ұру. Бұл тұрақты тіркес «қандай да бір шешіліп қойған, әрі қарай ештеңені өзгертуге келмейтін мәселені басқаша дәлелдеуге, шешуге тырысатын адам» деген мағынада жұмсалады.

Ағылшын тіліндегі жан-жануарлар атауымен байланысты пайда болған тағы да бір тұрақты сөз тіркесін мысалға келтірейік. Мәселен, «*The black sheep of the family*» – отбасындағы жағымсыз адам (паршивая овца) деген тұрақты сөз тіркесінің мағыналық сипаты төмендегідей: қой жануары жүнінің түсі әдетте ақ болатыны белгілі. Ағылшын фермерлері қой төлдеуі кезінде генетикалық ауытқулар нәтижесінде қара қозылардың тууына аса қуанбаған. Себебі ақ қойдың жүні қара қойдың жүніне қарағанда әлдеқайда өтімді болған, себебі ақ түсті жүнді түрлі түске бояға мүмкіндік бар. Ал қара түсті жүнді ешқандай түске бояу мүмкін емес, сондықтан оған сұраныс аз болады деген ұғым қалыптасқан. Сонымен қатар, орта ғасырларда қара түсті аңдар мен жан-жануарларды сондайлық ұнатпаған. Діни наным-сенімге байланысты қара түсті жануарлар зұлым, қара күштің құлдары, соларға қызмет етеді деген сенімде болған. Сондықтан жүні қара түсті жан-жауардан тезірек құтылуға тырысқан.

5. Бір сынары этнос тарихына қатысты пайда болған фразеологизмдер

Дүние жүзі халықтары өз ұлтының тарихын жасау барысында белгілі бір рөл атқарады. Адамзат қоғамы тарихи даму барысында халық тілінде түрлі тарихи жағдайлар, танымал есімдер, сан түрлі жер-су аттары, мақал-мәтелдер т.б. тілдік бірліктер тұрақты түрде қолданысқа түсіп, тілде тиянақты түрде қалыптасу үрдісін басынан өткереді. Тілде бұрыннан қалыптасып кеткен фразеологизмдердің, нақыл сөздер мен басқа тұрақты тіркестердің мазмұны жаңғырылып, мағыналық өзгеріске түсуі мүмкін. Кейбір адамдар аталмыш сөз тіркестерінің мағынасына мән беріп, естіген, жадында қалған тұстарын әңгімелеп, «сол кезден қалған сөз еді» немесе «сол айтқандай» деп, әлде бір оқиға нәтижесінен өзіндік ой түйіп, пайымдауға бейім болады. Келер ұрпақ үшін өз ұлтының бастан кешкен оқиғалары бүгінгі заманда тарих қатпарларында елеусіз қалмауына, қайта көпшіліктің назарын аудартып, әлде бір болған оқиғалардың халық үшін ұмытылмай, қайталанып қолданыста болуы, сол ұлттың тілінде сақталып қалған сөздік қор мен тұрақты сөз тіркестеріне байланысты. Осы айтылған пікірге мысал ретінде «*Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім*» деген сөз тіркестерін алайық. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде Жиренше шешен жайлы аңыз-әңгімеде Жиренше байлардан қаншалықты керемет сый-құрмет көрсе де, жатса сирағы сыртына шығатын өзінің

жаман лашығына келіп, осы тұрақты тіркесті үйінде шалқайып жатқан айтқан екен деседі. Немесе, «*ит жеккенге айдалу*» деген тұрақты тіркестің мағынасы – «алыс, шалғай», немесе «Сібірге жер аудару» дегенді білдіреді. Аталмыш тіркестің мағыналық астарында Патшалық Ресей үкіметі ұстанған саясатын қолдамаған ел азаматтарын жазалау мақсатында елден алыс, қиырда жатқан Сібірге жер аударып отырған. Сібірдің кейбір халықтарының қыс кезінде шанаға ит жегіп, тіршілік ететіні белгілі жайт.

Ал ағылшын тіліндегі «(as) fat as an aldermen» тұрақты тіркесінің мағынасы «Олдермен сияқты өте семіз болу». Ағылшын халқы тарихында өте семіз Олдермен атты адам қалалар мен графстволардың мүшелерінен тағайындалған муниципалитеттің аға кеңесшісі болған. Немесе, «*more kick than half pence*» – «жақсылығынан жамандығы көп» деген тұрақты тіркестің мағынасы ағылшындардың тарихымен тығыз байланысты. Өткен заманда Англия көшелерінде қайыршы шарманщиктер адамдардың көңілін көтеру үшін және азын аулақ ақша табу үшін маймылдарды билететін болған. Бірақ бұл кәсіп шарманщиктерге көп табыс алып келмейтін, сонымен қатар маймылдар да адамдардан неше түрлі қорлық көретін еді. Сол сияқты орыс тіліндегі «Потемкинские деревни» – «жасанды, көзге көріну үшін» деген мағынада жұмсалады. Бұл тұрақты тіркес II Екатерина кезінде мемлекет қайраткері болған Г.А. Потемкин атымен байланысты. Крым мен Ресей қосылғаннан кейін ханшайым Новороссияға сапармен аттанған жылы Г.А. Потемкин сол жердің гүлденуін мадақтап, тек ханшайым жүретін жолға ғана әсем үйлер салғызған деген жорамал бар.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, әр тілдегі фразеологизмдер айналадағы қоршаған заттар мен құбылыстарға ұлт тарихы, ұлттық ой-санасы, мәдениеті тұрғысынан сипаттау арқылы сол ұлттың дүниетанымын аңғартады. Әр халықтың ұлттық ерекшеліктері, ұлтқа тән көзқарасы, өзіндік дүниетанымы болмаса, басқалардан қандай да бір айырмашылығымен ерекшеленбесе, әрі бұл қасиеттердің барлығы ұлт тілінде сақталып, сол ұлт тілінде жеткізілмесе, онда сол ұлттың менталитеті туралы ой толғау, пікір айту қиынға соғады. Мақалада баяндалған қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық сипаттағы тұрақты тіркестерін саралай келе, ағылшын және орыс тілдеріндегі тұрақты тіркестер көбіне дінмен және көне Рим, Грек аңыздарымен тікелей байланысты болып келсе, ал қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер тек қазақ халқына тән салт дәстүрлерге негізделген байқау қиын емес. Сонымен қатар қазақ көшпенді халық болып, тек мал шаруашылығымен айналысқандықтан, мал шаруашылығына байланысты тұрақты тіркестер басымырақ болып келетінін, орыс тілінде мал шаруашылығына байланысты тұрақты тіркестердің аз екендігін, ал ағылшын тілінде мүлдем жоқтың қасы екендігіне көз жеткіздік.

Бұл басылымда қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты тіркестер мағыналық тұрғыдан тақырыптарға жіктеліп, қажетті лингвомәдени талдаулар жасалды, фразеологизмдердің астарындағы халық ауыз әдебиеті негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестер тобы мифтік, ертегілік сюжетті фактілермен түсіндірілді. Кейбір ұлттық дәстүрлердің көріністері миф, ертегі, аңыздар түрінде тіл-тілден тұрақты орын алатындығы баяндалды. Демек, кез келген ертегі, аңыз халық арманының, оның мұң мұқтажының таным-түсінігінің көрінісі болса, осы ертегілік, аңыздық сипатта қалыптасқан тұрақты тіркестер философиялық ойдың ғасырлар бойы жинақталған ұлттық дәстүрдің, ұлттық мәдениеттің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі екені айдан анық.

Сондай-ақ, мақалада салт-дәстүрлер халықтың наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына, тіршілік кәсібіне байланысты туып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, өмірге қажеттілері дамып, жаңа қоғамдық қатынасқа қайшы келетіндері жойылып отыратындығы, нәтижесінде, қазақ халқының салт-дәстүрлерінің көпшілігі мал тұрмыс-тіршілікпен, көшіп-қонумен, шаруашылығына қатысты қалыптасқаны айқын байқалатындығы баяндалды.

Адамдардың қоғамдағы орны, белсенділігі, жетістігі тілді қаншалықты дәрежеде меңгергенімен, сөз құдіретін қалай бағалай алғанымен тікелей байланысты. Тіл құпиясы адамзат құпиясымен байланысты болғандықтан, тілдік бірліктердің, дәлірек айтқанда,

тұрақты сөз тіркестерінің, мыңдаған жылдар қойнауындағы қатпарланған жұмбақтардың сырын ашуға жол ашады.

Тіл-тілдегі фразеологизмдер ұлт өмірінің әр кезеңдерінде алуан түрлі құбылыстар мен оқиғаларды айшықты тілмен суреттеп, бүгінгі күнмен үндестіреді. Ендеше, фразеологизмдердің қалыптасу негіздерін халықтың ұлттық мәдениетімен байланыстыра қарастыру – тіл біліміндегі өзекті мәселердің бірі. Сондықтан, бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдері фразеологизмдердің ұлттық және мәдени ерекшеліктерін қазақ және ағылшын халықтарының мәдениетімен байланыстыра айқындау басты мақсат болды.

Әдебиеттер

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 288 с.
2. Воробьев В. Лингвокультурология (теория и методы). – Москва: РУДН, 1997. – 332 с
3. Алдашева А. Аударматану: Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 158 б.
4. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы, 2010. – 280 б.
5. Маслова В.А. Введение лингвокультурологию. – Москва: Наследие, 1997. – 205 с
6. Телия В.Н. Язык и общество // Язык, сознание, коммуникация. Сб. статей. Отв.ред. В.В. Красных, А.И.Изотов. – М.: МАКС пресс, 2005. – вып. 30. – 260 с.
7. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Өлке, 2010. – 557 б.
8. Әбілқасымов Б. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор. – Алматы: Атамұра, 1993. – 176 б.
9. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – Москва: Наука, 1977 – 140 с.
10. Глазунов М.С. Наша культура – это традиции. – Москва: Современник, 1991. – 205 с.
11. Ғабитханұлы К. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер. Филол. ғылымдарының канд. диссертациясы. – Алматы, 1995. – 182 б.
12. Қайдаров А., Жайсакова Р. Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в казахском языке. – Алматы /Известия АН Каз ССР. 1979. – №3. – С. 65-73.
13. Копыленко М.М. Избранные труды по языкознанию. Том I. – Алматы: Институт по языкознанию им. Байтурсынова, 2010. – 444 с.
14. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 120 с.
15. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1996. – 381 с.
16. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 306 б.
17. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
18. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 239 б.
19. Смағұлова Г.Н. Лингвокультурный статус казахских фразеологизмов // Материалы Греция. – Салоники. – С. 687-694.
20. Ысқақов А. Соқыр сенім және діни ұғымдар. – Алматы, 1968. – 120 б.
21. Allan K. Natural language semantics. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001. – 456 p.
22. Alexander R.J. Fixed expressions in English: A linguistic, psycholinguistic, sociolinguistic and didactic study. Part 1 // Anglistic und Englischunterricht. 1979. – №6. – P. 171-188.
23. Kunin A. English-Russian Dictionary of Idioms. Moscow: Russky yazyk publishers, 2001. – 512 p.
24. Oxford Dictionary of idioms (Edited by Judith Siefring). Oxford University Press, New York, 2004. – 340 с.

References

1. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvo-kulturologicheskii aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. – М., 1996. – 288 p. (in Russian)

2. Vorobyev V. Lingvokulturologiya (teoriya i metody) [Linguoculturology (theory and methods)]. – Moskva: RUDN, 1997. – 332 p. (in Russian)
3. Aldasheva A. Audarmatany: Lingvistikalyk zhane lingvomadenietik maseleler [Translation studies: linguistic and linguocultural issues]. – Almaty: Arys, 1998. – 158 p. (in Kazakh)
4. Smagulova G. Kazakh frazeologiyasy lingvistikalyk paradigmalarnda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms]. – Almaty, 2010. – 280 p. (in Kazakh)
5. Maslova V.A. Vvedenie v lingvokulturologiyu [Introduction to linguoculturology]. – Moskva: Nasledie, 1997. – 205 p. (in Russian)
6. Teliya V.N. Yazyk i obshchestvo [Language and society] // Yazyk, soznanie, kommunikatsiya. Sb. statey. Otv. red. V.V. Krasnykh, A.I. Izotov. – M.: MAKSPRESS, 2005. – Vyp. 30. – 260 p. (in Russian)
7. Akhanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics]. – Almaty: Olke, 2010. – 557 p. (in Kazakh)
8. Abilqasymov B. Kazaktyn kone nanim-senimderine qatysty ghurptyk folklor [Ritual folklore related to ancient Kazakh beliefs]. – Almaty: Atamura, 1993. – 176 p. (in Kazakh)
9. Gak V.G. Sopostavitelnaya leksikologiya [Comparative lexicology]. – Moskva: Nauka, 1977. – 140 p. (in Russian)
10. Glazunov M.S. Nasha kultura – eto traditsii [Our culture is traditions]. – Moskva: Sovremennik, 1991. – 205 p. (in Russian)
11. Gabitkhanuly K. Nanim-senimge baylanysty kazak tilindegi turaqty tirkester [Fixed expressions in Kazakh related to beliefs]. – Almaty, 1995. – 182 p. (in Kazakh)
12. Kaydarov A., Zhaisakova R. Printsipy klassifikatsii frazeologizmov i klassifikatsionnye gruppy v kazakhskom yazyke [Principles of classification of phraseological units and classification groups in Kazakh language] // Izvestiya AN Kaz SSR. – 1979. – №3. – P. 65-73. (in Russian)
13. Kopylenko M.M. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu. Tom I [Selected works on linguistics. Volume I]. – Almaty: Institut yazykoznaniya im. Baytursynova, 2010. – 444 p. (in Russian)
14. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics]. – Almaty: Evraziya, 1995. – 120 p. (in Russian)
15. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka [Course of phraseology of modern English]. – Moskva: Vysshaya shkola, 1996. – 381 p. (in Russian)
16. Kaidarov A. Kazakh tilinin ozekti maseleleri [Topical issues of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 306 p. (in Kazakh)
17. Kengesbaev I. Kazakh tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 711 p. (in Kazakh)
18. Kazakh tilinin kyskasha etimologiyalyk sozdigi [Concise etymological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1966. – 239 p. (in Kazakh)
19. Smagulova G.N. Lingvokulturnyy status kazakhskikh frazeologizmov [Linguocultural status of Kazakh phraseological units] // Materialy, Gretsiya, Saloniki. – P. 687-694. (in Russian)
20. Ysqakov A. Soqyr senim zhane dini ugymdar [Blind belief and religious concepts]. – Almaty, 1968. – 120 p. (in Kazakh)
21. Allan K. Natural language semantics. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001. – 456 p.
22. Alexander R.J. Fixed expressions in English: A linguistic, psycholinguistic, sociolinguistic and didactic study. Part 1 // Anglistik und Englischunterricht. 1979. – №6. – P. 171-188.
23. Kunin A. English-Russian Dictionary of Idioms. – Moscow: Russky yazyk Publishers, 2001. – 512 p.
24. Oxford Dictionary of Idioms. Edited by Judith Siefring. – Oxford University Press, New York, 2004. – 340 p.

Ж.У. Калимова

Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0001-8391-8340
e-mail: zhibek_15_10@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье всесторонне рассмотрены национально-культурные особенности фразеологизмов в казахском и английском языках, относящихся к разным языковым группам, в рамках лингвистической культурологии. Был проведен анализ фразеологизмов в сопоставляемых языках, в частности, на основе историко-социальной и познавательной практики казахского и английского народов в разные периоды с выявлением соотношения языка и культуры, были описаны способы образования устойчивых выражений в двух языках, этапы формирования их в языке, проведен лингвокультурологический анализ, классифицирован на семантическую и тематическую группы.

В языке каждого народа с незапамятных времен очень много разных тонкостей, имеются устойчивые обороты, которые нашли свое отражение и широкое применение в языке. Устойчивые выражения, пословицы и поговорки, крылатые слова в языке – главное достояние, сокровище каждого народа, содержащее в себя национальные культурные и ментальные особенности, обычаи и традиции.

В данной статье подчеркивается, что смысловая основа устойчивых выражений в языке в полной мере отражается в традициях, обычаях и мировоззрении народа и, учитывая указанные факторы, охарактеризованы национально-культурные особенности фразеологизмов казахского и английского языков, рассмотрены их сходства и различия.

Важное значение имеет изучение фразеологизмов языка в рамках лингвистической культурологии с использованием сравнительно-сопоставительного метода. Потому что недостаточно познать природу национального языка, соединяющего такие понятия, как национальная культура, национальное бытие и национальный язык, только на основе собственной внутренней закономерности языка. В связи с этим, изучение и познание тонкой природы устойчивых выражений в языке становится возможно в результате тесного взаимодействия лингвистики с другими областями науки (антропология, психология, мифология, этнография, познание культуры и др.).

Одной из основной целью современной лингвистической науки является совершенствовать современные методы и приемы комплексных и систематических исследований для определения специфических национально-культурных особенностей каждого языка.

В процессе работы над статьей использовались такие виды методов как описательный (синхронный) метод, сравнительно-сопоставительный метод, лингвокультурный и историко-этимологический анализ, методы отбора и систематизации фактического материала.

Ключевые слова: лингвокультурология, фразеологизмы, национально-культурные особенности, национальная культура, обычаи и традиции.

Zh.U. Kalimova
Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka str.
ORCID: 0000-0001-8391-8340
e-mail: zhibek_15_10@mail.ru

NATIONAL AND CULTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. The article comprehensively examines the national and cultural features of phraseological units in the Kazakh and English languages, which belong to different language groups, within the framework of linguistic cultural studies.

The article analyzes phraseological units in the compared languages, particularly based on the historical, social, and cognitive practices of the Kazakh and English peoples in different periods, to identify the relationship between language and culture. The article describes the methods of formation of set expressions in the two languages, the stages of their development in the language, and carries out a linguistic and cultural analysis, classifying them into semantic and thematic groups.

Since time immemorial, every nation's language has been rich in various nuances and has developed a great number of set expressions that have become widely used. These expressions, including proverbs, sayings, and idioms, are the cornerstone of each nation's cultural heritage, reflecting its unique customs, traditions, and mindset.

This article emphasizes that the semantic basis of stable expressions in the language is fully reflected in the traditions, customs, and worldview of the people. Taking into account these factors, the article describes the national and cultural features of the phraseological units in the Kazakh and English languages and examines their similarities and differences.

It is important to study the phraseological units of a language within the framework of linguistic cultural studies using the comparative method. Because it is not enough to know the nature of the national language, which combines concepts such as national culture, national being and national language, only on the basis of its own internal laws of language. In this regard, the study and cognition of the subtle nature of stable expressions in language becomes possible as a result of the close interaction of linguistics with other fields of science (anthropology, psychology, mythology, ethnography, cultural cognition, etc.).

The goal of modern linguistic science is to improve modern methods and techniques of comprehensive and systematic research in order to determine the specific national and cultural features of each language.

In the process of working on the article, the following types of methods were used: descriptive (synchronous) method, comparative-contrastive method, linguistic-cultural and historical-etymological analysis, methods of selection and systematization of factual material.

Keywords: lingoculturology, phraseology, national and cultural features, natural culture, customs and traditions.

Автор туралы мәлімет

Калимова Жібек Үсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ шетел және орыс тілдері кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Сведения об авторе

Калимова Жибек Үсембаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранного и русского языков НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Information about the author

Zhibek Kalimova – candidate of philological sciences, associated professor. Department of Foreign and Russian languages Non-Profit joint-stock company «Shakarim University», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: zhibek_15_10@mail.ru, ORCID: <https://ORCID.org/0000-0001-8391-8340>.

Редакцияға енуі 02.08.2025

Жариялауға қабылданды 26.09.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3\(3\)-4](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-3(3)-4)

FTAMP: 16.21.37

Г.М. Мамырбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Құрманғазы к-сі, 29

ORCID: 0000-0002-7399-2122

e-mail: gulfar76@mail.ru

ТҮРКІ ЖАЗБА ДӘСТҮРІНДЕГІ ҚЫПШАҚ ТІЛІНІҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қыпшақ тілді жазба ескерткіштердің орфографиялық жүйесі тарихи-лингвистикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылды. Түркітану ғылымында көне және орта ғасырдағы жазба мұралардың тілі тек тарихи дерек көзі ғана емес, сонымен қатар халықтық тілдің құрылымдық сипатын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды материал болып табылады. Зерттеу барысында қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің жазу дәстүрін айқындаған үш негізгі принцип айқындалды: фонетикалық, инвариант және цитаталық (түпнұсқа) принциптер. Фонетикалық принцип ауызекі сөйлеу тіліндегі дыбыстық ерекшеліктерді дәлме-дәл жеткізуді көздейтіндігі анықталды. Мақалада қыпшақ жазба мұраларынан ерін үндестігі, дыбыстардың ұяндануы, қысаң дауыстылардың түсіп қалуы сияқты құбылыстарға нақты мысалдар келтірілді. Инвариант принцип морфологиялық тұлғалардың тұрақты нұсқасын сақтап жазу үрдісін көрсететіні айқындалды. Бұл қосымшалардың әртүрлі варианттарының орнына жалғыз инвариант түрін қолдану арқылы жүзеге асқаны дәлелденді. Ал цитаталық принцип араб-парсы тілдерінен енген сөздерді түпнұсқалық графикалық қалпында беру арқылы көрініс тапты. Зерттеу дереккөзі ретінде «Кодекс Куманикус», Әбу Хайанның «Китаб ал-Идрак», Құтыптың «Хұсрау-Шырын» сияқты қыпшақ мұралары қарастырылды. Бұл